

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ

У статті висвітлено основні підходи до аналізу політичної еліти. На прикладі дослідження політичної еліти України (зокрема, процесів циркуляції та тіжелітної взаємодії) автор прагне довести неефективність традиційної елітологічної методології при аналізі сучасної політичної еліти та пояснити причини такої неефективності. Таким чином, окреслюються не лише основні методологічні проблеми, а й даються деякі рекомендації щодо створення нової методології.

Незважаючи на те, що дослідження політичної еліти достатньо популярні у пострадянському просторі, їх методологічні аспекти потребують більш ґрунтовної розробки. По-перше, нез'ясованим лишається чи не найважливіше питання - кого називати політичною елітою? Якщо не вдаватися до розгляду цілої низки наявних різноманітних концепцій, то найпринциповішим є поділ їх на нормативні (ціннісно-орієнтовані) та функціональні [1]. Якщо в нормативних концепціях термін "еліта" вживають стосовно найкращих представників суспільства, які є носіями вищого рівня культури, охоронцями справедливості та свободи, то у функціональних - елітою визнають тих, хто безпосередньо через застосування влади (прийняття рішень) впливає на суспільні події.

Варто зазначити, що функціональний підхід був обґрунтований ще Макіавеллі, і нині є домінуючим у дослідженнях західних та вітчизняних елітологів. Проте навіть всередині цього напрямку не існує єдиного визначення еліти.

Так, вирізняють три головні підходи, на основі яких "функціоналісти" визначають політичну еліту [2]:

1. Позиційний (відповідно до позиції особи у системі влади). Тобто, до еліти належать члени парламенту, уряду тощо.
2. Репутаційний підхід базується на складеному експертами рейтингу політиків.
3. Виокремлення осіб, які приймають стратегічні рішення.

Перший підхід, безумовно, є занадто формальним, оскільки він не враховує значення тіньових фігур та занадто перебільшує значення осіб, що мають номінальну владу.

Другий, попри продуктивне використання цього підходу, залишається надто суб'єктив-

ним. Звичайно, найефективнішим, за умов домінування в українському суспільстві неформальних інститутів для прийняття стратегічних рішень, є третій підхід. Проте з причин непрозорості структур влади та механізмів прийняття політичних рішень залишається незрозумілим, як визначити те коло осіб, що входять до політичної еліти.

Безумовно, кожен з підходів має свої сильні та слабкі сторони. Але щоби подолати найпринциповіші розбіжності між ними, а також загалом додати ясності до визначення політичної еліти, варто було би ввести розмежування на політичну еліту та політичний клас. Так, до політичного класу варто відносити представників провідних державних інститутів, а до політичної еліти - тих, хто, використовуючи свій ресурсний потенціал, впливає на прийняття важливих стратегічних рішень у сфері політики.

Інша група проблем, пов'язана з тематикою політичної еліти, стосується того, як саме досліджувати цей прошарок.

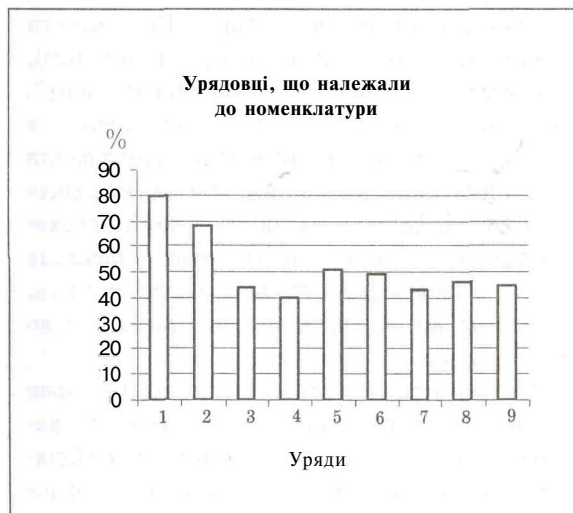
Загалом, можна виокремити два магістральні теоретичні підходи, які використовують сучасні науковці для дослідження політичної еліти, - це її характеристики та вплив на політичні процеси.

Прибічники першого підходу (В.Радеєв, О.Криштановська, І.Куколев) у своїх працях аналізують поповнення політичної еліти новими людьми (циркуляція/ репродукція або рекрутування еліт) та перехід до нових структур влади старої радянської номенклатури (реконверсія еліт). Такі дослідження, на перший погляд, є дуже цінними (з точки зору аналізу структури еліти), але досить часто вони перетворюються на аналіз списку прізвищ, їм явно бракує даних про динаміку взаємодій політичних акторів у середині еліти, крім

того, такий аналіз не дозволяє повною мірою висвітлити основні характеристики політичної еліти. У цьому можна переконатись, якщо проаналізувати українську політичну еліту (точніше, клас) за цією методологією.

Розглянемо провідні інститути української влади (Верховна Рада, Адміністрація Президента та Кабінет Міністрів) у період 1990-2000 рр. і присутність в них колишньої номенклатури.

Номенклатурою ми вважатимемо, за визначенням Р.Сакви [3], осіб, які обіймали керівні управлінські посади в центральних та регіональних органах влади за часів Радянського Союзу (це, звичайно, обмежує те коло осіб, які реально працювали в номенклатурній системі, що заважає повноцінному розумінню характеру цього прошарку еліти, проте за канонами соціології робить дослідження більш коректним).

Отже, як свідчать наведені діаграми, колишня номенклатура протягом років незалежності становила значну частину всіх владних структур, хоча її відсоток помітно змінювався: так, у період з 1990 - до 2000 рр. у Верховній Раді він зменшився - з 62 до 39%, в уряді він також знизився з 80 до 45%, а в Адміністрації Президента -- навпаки збільшився з 76 до 82%. Високий відсоток колишньої радянської номенклатури, безумовно, свідчить про пост-номенклатурний характер сучасної влади та про переважання старих тоталітарних методів для урядування держави.

Проте як пояснити зменшення номенклатури у законодавчій та виконавчій владі? Що стосується Кабінету Міністрів, то це пов'язано з перманентними змінами структури цього органу та з невизначеністю терміна "уряд" [6]. Так, до "уряду" в даному дослідженні занесені лише міністри, віце-прем'єр-міністри та прем'єр-міністр. Крім того, середній ешелон вищої виконавчої влади не було занесено в це дослідження через недоступність інформації, хоча відомо, що саме він залишився практично незмінним. Щодо структури, то вона дійсно постійно змінювалась: якщо у 1990 р. в уряді В.Масола було 23 міністри та 7 віце-прем'єр-міністрів, то у 1997 р. в уряді В.Пустовойтенка було 4 віце-прем'єр-міністри та 21 міністр. Скасовувались одні й утворювались інші міністерства. Отже, особи, що перебували в декількох складах уряду і очолювали практично одне і те ж міністерство, якому надавали то статус відомства, то статус державного комітету, у певні етапи не потрапляють у коло дослідження, хоча реально вони зберігали свій політичний авторитет та вплив на відповідну галузь.

Щодо Верховної Ради, то зменшення відсотка номенклатури тут можна пояснити

загальним зростанням у державі впливу бізнесових та кримінальних структур. За даними журналу "Нова політика" [7], у 1999 р. бізнесмени становили 55% депутатів парламенту. Хоча, на мій погляд, дуже важко правильно визначити такий відсоток через переважно тіньовий характер української економіки та непублічність діяльності більшості представників влади. Так, колишній голова Державної податкової адміністрації М.Азаров заявляв, що парламентарі є керівниками 202 підприємств. Депутати заснували 473 підприємства і безпосередньо отримують прибутки від 600 фірм. Загалом, ця "парламентська група", за твердженням М.Азарова, за даними на 1999 р., мала прямий чи опосередкований стосунок до 3100 підприємств, які контролювали 1/4 частину імпорту та 1/10 частину експорту країни [8].

Таким чином, аналіз політичної еліти шляхом аналізу процесів входження до неї "нових людей" (циркуляції) методологічно не є цілком адекватним. По-перше, через розмитість таких понять, як "номенклатура", "уряд", та загальну недоступність інформації про представників влади. По-друге, при здійсненні такого аналізу не можна врахувати всі ті політичні умови, за яких відбуваються елітні трансформації. Так, зменшення відсотка номенклатури при владі не означає (в українських умовах), що до влади приходять демократично налаштовані сили, оскільки ті, хто замінив колишню номенклатуру на її посадах (навіть опозиційні сили, а тим більше представники бізнесу), майже повністю успадкували тоталітарні методи управління.

Інший підхід до аналізу пострадянської політичної еліти обстоюють такі дослідники, як Л.Шевцова, А.Мельвіль, В.Танчер. Вони зосереджуються на аналізі міжелітної взаємодії, тобто взаємодії між фракціями еліти. Вперше такий підхід був запропонований Д.Ростоу у відомій статті "Перехід до демократії: спроба динамічної моделі" [9]. Проте найбільш ґрунтовно його висвітлили на початку 90-х років американські політологи М.Бартон, Р.Гантнер, Л.Філд, Дж. Хіглі [10].

Ці дослідники виділяють три ідеальні типи еліт та відповідно три ідеальні типи політичних режимів.

1. Роз'єднана еліта вирізняється мінімальним рівнем ціннісного консенсусу і взаємодії між фракціями еліти стосовно існуючих політичних інститутів та необмеженою політичною боротьбою за принципом "гри з нульовою

сумою". Цьому типу відповідають нестабільні політичні режими, як демократичні, так і авторитарні.

2. Консесуально об'єднана еліта характеризується ціннісним консенсусом та взаємодією між фракціями еліти стосовно існуючих політичних інститутів, де конфлікти розв'язуються за принципом "гри з позитивною сумою". Цьому типу еліт відповідають стабільні політичні режими, щонайменше номінальне демократичні.

3. Ідеологічно об'єднана еліта характеризується тим, що ціннісний консенсус та взаємодія між фракціями еліти стосовно існуючих політичних інститутів забезпечується існуванням домінуючої фракції, чия ідеологія визначає розвиток загального політичного курсу. Такому типу відповідають стабільні непередставницькі режими, де навіть за наявності демократичних інститутів відсутня політична конкуренція еліт.

Відповідно до цієї концепції, основною тенденцією у розвитку політичних режимів та політичних еліт вважається трансформація від ідеологічно об'єданого до консесуально об'єданого через етап роз'єднаної еліти.

Така трансформація може відбуватися двома шляхами:

- а) довгострокова - "конвергенція еліт";
- б) короткострокова - "об'єднання еліт" або "пакт".

"Пактом" називають варіант переходу, коли еліти раптово та свідомо перебудовують свої відносини, домовляючись про компроміси стосовно найважливіших розбіжностей між ними. Причиною для утворення пакту є конфлікт фракцій еліти, що супроводжується важкими втратами з обох сторін. Коли втрати перевищують можливі вигоди від співпраці, встановлюється "пакт" або "об'єднання еліт". Особливість "пактового" переходу полягає в його короткостроковості: елітні угруповання або швидко знаходять вихід, або не знаходять його взагалі. Інша особливість такого переходу полягає в обмеженості кола учасників "пакту". Головну роль тут відіграє стара еліта, яка прагне не залучати широке коло мас до цього процесу.

"Конвергенція" - процес, що відбувається в умовах ще неконсолідованої, проте вже встановленої демократії, і пов'язаний з необхідністю мобілізації мас опозиційними фракціями еліти для перемоги в електоральному процесі та формуванні коаліційної політики.

"Конвергенція" дозволяє старим гравцям, що діють на полі політичної гри, змінювати свої ролі та відкривати шляхи для введення нових гравців. Про завершення "конвергенції" найчіткіше свідчить перемога на виборах раніше дисидентської фракції. Як і "пакт", "конвергенція" веде до утворення консесуально об'єднаної еліти, її відмінність від "пактового" переходу полягає у залученні нових політичних акторів за рахунок активної участі мас. Слід також враховувати, що "конвергенція" може бути лише другим кроком демократизації після "пакту" і потребує тривалого часу. Деякі автори, зокрема, асоціюють закінчення процесу "конвергенції" з підвищенням соціально-економічного рівня. Тобто "конвергенція" не є самостійним процесом, оскільки вона безпосередньо залежить від результату "пакту".

Таким чином, моделі трансформації еліти та політичного режиму за елітологічною концепцією трансформації можна зобразити у такій таблиці.

Таблиця. Ідеальні типи еліт та політичних режимів (за елітологічною концепцією трансформації) [11]

№	Конфігурація еліт	Тип режиму	Характер трансформації
(1)	Роз'єднана	Нестабільний	—
(2)	Ідеологічно об'єднана	Стабільний непредставницький	Від (1) до (2): революція
(3)	Консесуально об'єднана	Стабільний представницький	Від (1) до (3): "об'єднання еліт", "конвергенція еліт"

Головним недоліком цього підходу є оцінювання "пактів" як однозначного руху до демократії. Не зрозумілим залишається, чому еліти прагнуть встановлення демократичних принципів у політиці, адже для збереження власного спокою, тобто для того, щоб утриматись при владі, їм вигідно розподілити сфери впливу в межах об'єднання еліт, не допускаючи туди політичних аутсайдерів (тих, хто не бере участі в пакті). Отже, "пакти" можуть передувати як встановленню демократії, так і режиму "змагальницької олігархії" [12] (як це сталось, наприклад, у Мексиці 1920-х років).

Аналіз трансформації політичної еліти України також досить яскраво руйнує ілюзію "пактового" переходу до демократії. Так, мож-

на виділити наступні цикли трансформації політичної еліти України:

1. Латентний період (1985-1990). Поступові зміни загальнополітичного характеру створюють умови для включення радянської еліти у нові для неї види діяльності. Це період так званої комуністичної економіки, корпоративного руху, перших оцінок тіньового капіталу в економічній сфері, ранніх спроб його легалізації [13].

2. Період конверсії (1990-1991). Підготовлена до змін номенклатура бере активну участь у створенні нових інституційних, економічних та політичних умов розвитку країни. Це час встановлення нових правил гри. В минуле відходить ідеологічна єдність еліти, з'являються різноманітні політичні та ідеологічні табори. Виникнення публічної політики дозволяє відкривати нові сфери діяльності та нові форми рекрутування еліти (перша хвиля поповнення вищих ешелонів влади новими людьми). Триває процес конвергенції політичного статусу номенклатури в економічній

капітал. Процес супроводжується поглибленням економічної кризи.

3. Період конфронтації (1991-1996). Для цього періоду характерна інтенсивна політична фрагментація, основи якої було закладено ще у попередньому періоді. Розвитку фрагментації сприяв також процес інституціоналізації та відкритий перехід до ринку (час головних економічних реформ). Нова господарська система потребувала великої кількості економічних акторів. Формуються головні гілки влади (елітної системи): адміністрація президента, уряд, парламент, регіональна еліта, бізнес-еліта. Прослідковується ескалація суспільної напруги. Декларативно нав'язані демократичні правила виявляються зайвими, тому постійно порушу-

ються. Виникає нова конфігурація політичних сил (елітних угруповань), у найбільш виграшній ситуації перебувають групи, зорієнтовані на президентську владу [14].

4. Період стабілізації (1996-1998). Рух до "президентської олігархізованої" республіки. Перехід значної частини тіньового капіталу в сферу публічної політики внаслідок виборів до парламенту. Зміцнення позицій президентської влади в регіонах завдяки відповідній схемі призначення керівництва областю. Консолідація навколо президентської влади економічних і політичних капіталів. Пакти еліти (з негативним консенсусом), що ведуть до стабілізації в політичному просторі без демократизації.

5. Нинішня ситуація (1999-2001). Характеризується домінуванням президентської влади, навколо якої зосереджені всі адміністративні та економічні ресурси (зокрема, олігархічні клани). Війна між олігархами та між адміністративною владою та олігархами триває, проте у взаємовигідні моменти змінюється на тимчасові угоди ("пакти"), як це було під час президентських виборів 1999 р. або під час референдуму [15].

Таким чином, якщо протягом перших років незалежності спостерігалася значна конфронтація між цими групами, то нині, незважаючи на те, що протистояння фінансових та адміністративних груп триває, ми можемо бачити плідну взаємодію різних прошарків еліти, яка особливо яскраво проявилась під час останніх президентських виборів та референдуму. Проте "пакти", що встановлюються між різними групами політичної еліти (колишньою номенклатурою, опозицією, бізнесменами, що прийшли в публічну політику, тощо), не сприяють демократизації режиму, а навпаки, закріплюють олігархізований авторитарний режим.

Отже, основними характеристиками діяльності сучасної політичної еліти України є:

- постноменклатурний характер, який в першу чергу проявляється в методах урядування країни;
- зрощення політичних і бізнесових структур, що зумовлює діяльність кланів;
- корумпованість;
- правовий нігілізм;
- непрозорість механізмів прийняття стратегічно важливих політичних рішень через домінування в суспільстві неформальних інститутів;
- закритість від суспільства та відсутність відповідальності перед суспільством.

Ці характеристики політичної еліти очевидні, і тому методологічні підходи, описані вище, лише допомагають обґрунтувати ці очевидні факти, не відкриваючи нічого нового. Більше того, аналіз політичної еліти України яскраво доводить, що застосування традиційних елітологічних концепцій не відповідає реаліям пострадянських (зокрема, українських) теренів. Тому існує явна потреба у створенні нової методології, яка би, по-перше, точніше визначила поняття політичної еліти, чи принаймні розмежувала поняття "політична еліта" (це ті, хто впливає на прийняття важливих стратегічних рішень у сфері політики) та "політичний клас" (представники провідних державних інститутів - парламенту, уряду тощо). По-друге, нова методологія має подолати основний недолік традиційних методологій, тобто має враховувати домінування в суспільстві неформальних інститутів і той факт, що найважливіші стратегічні рішення приймаються через ці неформальні структури. Поки що, незважаючи на велику кількість досить вдалих досліджень політичної еліти, які з'явилися за період з 1990-2000 рр., їх методологічний аспект ще недостатньо розроблений.

1. Лисовий В. Еліта // Матеріали до курсу лекцій "Сучасна західна політична теорія". - К., 2000. - С. 2.

2. Гоман-Галунтьєва О.В. Определение основных понятий элитологии // Полис. - 2000. - № 3. - С. 98.

3. Саква Р. Режимная система и гражданское общество в России // Полис. - 1997. - № 1. - С. 77.

4. Міністри, прем'єр-міністр, заступники прем'єр-міністра.

5. Голова Адміністрації, його заступники, керівники управлінь та секретаріату.

6. Закон "Про Кабінет Міністрів" було прийнято Верховною Радою лише у 1997 р.

7. Науменко С., Козлоєвська Л. Аналіз розвитку української політичної еліти в 1994-1999 рр. // Нова політика. - 1999. - № 6. - С. 34-36.

8. Сахань О. Про племена та імплементацію // ШК. - 1999. - № 5. - С. 7.

9. Раствоу ДА. Переход к демократии: попытка динамической модели // Полис. - 1996. - № 5. - С. 36-59.

10. Higley J., Burton M. The Elite Variable in Democratic Transitions and Breakdowns // American Sociological Review. - 1989. - Vol. 54. - № 1. - P. 36-67.

11. Гельман В. "Transition" по-русски: концепции переходного периода и политическая трансформация в Рос-

Емерсон П. Демократія - найневизначеніше слово у світі

сии // *Общественные науки и современность.* - 1997. - № 4. - С. 57-71.

12. *Елизаров В.* Элитистская теория демократии и современный российский политический процесс // *Полис.* - 1999. - № 1. - С. 75-76.

13. *Криштановская О.В.* Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту // *Общественные науки и современность.* - 1995. - № 1. - С. 54.

14. *Шульга М., Потехін О., Бойко М., Парохонська О., Шульга Т.* Правляча еліта сучасної України. - К., 1998. - С. 43.

15. *Томенко М.* Всеукраїнський референдум - 2000: передумови проведення та ймовірні наслідки. - УНІАН, 17 січня 2000 року.

Irina Holiyad

METHODOLOGICAL PROBLEMS OF POLITICAL ELITE ANALYSIS

This article reviews the main methodological approaches to political elite analysis. By analysing Ukrainian political elite, the author tries to prove inefficiency of traditional methodology and explains the reasons for such inefficiency. Therefore, apart from showing the principal weaknesses of old methodologies, the new methodological approaches are recommended.